

Fars Hükümdarı

*Tarih, Bellek ve Modernite Arasında
Fars Hükümdarı Figürü*

HAMID DABASHI

Tercüme:
Harun Tuncer

Editör:
Şefaattin Deniz

Bilge
Kültür • Sanat

TAKRİZ

“Hamid Dabashi, göz kamaştırıcı bir üslupla kaleme aldığı bu ustalık eserinde, kadim bir Fars arketipin karşı-anlatısını, siyasî-şairane bir tarih içinde dokuyarak sunuyor. Kapsamlı külliyatı üzerine inşa ettiği *Fars Hükümdarı*, Dabashi’nin zihnindeki parıltı, canlılık ve siyasî öfkeyi barındıran özgün ve sarsıcı bir metin.”

– Jeanne Morefield, Oxford Üniversitesi,
Unsettling the World kitabının yazarı

“Hamid Dabashi’nin kitabı, okuyucuyu zaman ve mekânda bir yolculuğa çıkarıyor. ‘Bir kişiden ziyade bir kişilik’ olan Fars Hükümdarı, isyankâr şair, âdil hükümdar ve cazibedar peygamber gibi birbirinden farklı suretleri tek bir arketipte bir araya getiriyor. Hem tarihî bir tetkik hem de felsefî-siyasî bir teklif olan bu kitap, okurları sıra dışı entelektüel karşılaşmalarla ödüllendirecektir şüphesiz.”

– Giovanni Giorgini,
Bologna ve Columbia Üniversitesi

“Beklenmedik ölçüde erişilebilir ve binyıllara yayılan Fars kültürel zenginlikleriyle yüklü olan *Fars Hükümdarı*, tarih eksenini ve bizzat öznelik anlayışını ustaca ve mutlak surette sarsıyor. Sömürgeciler ve ayetullahlar, Fars Hükümdarı’nın uzun zamana sâri döngüsünde yalnız birer kısa epizottan ibaret; öyle ki bu figür, dönüşümün simgesi ve nihayet maşeri isyanın kalbinde yer buluyor kendisine.”

– Laura U. Marks, Simon Fraser Üniversitesi,
Enfoldment and Infinity kitabının yazarı

“Hamid Dabashi’nin ufuk açıcı çalışması, Machiavelli ve Gramsci’nin klasik çerçevelerini hem yerelleştirip hem de zenginleştiriyor bir yandan; bir yandan da siyasî iktidar ve örgütlenmenin kavranması için kıskırtıcı ve güçlü bir arketip sunuyor.”

– Michael Hardt, Duke Üniversitesi,
The Subversive Seventies kitabının yazarı

Kave, Perdis, Çelgis
ve
Gülçin'e, en derinimden...

Haber dârî ez-hüsrevân-ı Acem

Fars hükümdarlarını işittin mi sen,
Hani hükmettiklerine zulmeden?
Ne azamet kaldı onlardan, ne kraliyet,
Ne de köylüye reva gördükleri zulmet.

Sadi, *Bostan*, “Adalet, Zulüm
ve Neticeleri Üzerine” (1257)

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ

Fars Hükümdarı Kim-Fars Hükümdarı Ne?.....	xvii
<i>Kadim Fars İmparatorluğu haritası.</i>	xxi

BİRİNCİ KISIM

BİR ARKETİPİN / NUMUNENİN VADETTİKLERİ

BİR	Fars Hükümdarı Fikri ve Şehzadenin Toprakları.....	3
	İtalyan Prens'i'nden Fars Hükümdarı'na.....	5
	<i>Hükümdar</i> 'dan Modern Prens'e ve Fars Hükümdarı'na.....	11
	Fars Hükümdarı'nın Edebî Meskeni.....	17
	Fars Cihanşehrinde (Kozmopolis) Fars Hükümdarı.....	21
İKİ	Fars Hükümdarı Rüşdünü İspat Ediyor.....	32
	Fars Hükümdarından Peygamber Şaire.....	34
	Fars Hükümdarı Birkaç Dilde Konuşmaya Başlıyor.....	40
	İrk, İçtimai Cinsiyet ve Etnisitenin Kesiştiği Noktada Fars Hükümdarı.....	45
	“Mahrumlar” ve “Geri Dönenler”: Basra Körfezi'nin Göçebe Hükümdarı.....	51
	İbn Haldun, es-Se‘âlibî ve “Uzun Süre/Longue Durée” Fikri.....	61

İKİNCİ KISIM

BİR ARKETİPİN YÜKSELİŞİ

ÜÇ	İslam İmparatorluklarının Tarihleri, Coğrafyaları ve Tasvirleri.....	73
	Müslüman İmparatorluk Tarihçiliğinin İran Soyu.....	76
	İslam Cübbesine Bürünmüş Fars Hükümdarı.....	86
	İslam İmparatorluklarının Doktrinleri, Nazariyeleri ve Hikâyeleri.....	95
	Fars Hükümdarını Aynada Görmek/Aksettirmek.....	108
	İmparatorluklar ve Tedirginlikleri.....	118

DÖRT	İslam İmparatorluklarının Fars Edebî Menşeleri.....	121
	Eski ve Gelişen Hikâyeler, Tarihler	123
	Fars Hükümdarı için Değişken Nasihatnâmeler/Aynalar.....	127
	Hükümdar ve Filozofun Başkalaşmış Karakterleri.....	141
	<i>Mecazî Bir Kayıtta</i> Kelile ve Dimne.....	150
	<i>Prototip</i> Olarak Şehname	155
	Sa'di ve Dünyası.....	158
	Mezdekîlerin Hayaletleri; Dün, Bugün ve Yarın	162
BEŞ	Fars Hükümdarının Işığında ve Gölgesinde	168
	Mukaddesten Mutlaka.....	174
	Fars Hükümdarı ve Bir İran "Filozof-Kral"ının Teşekkülü.....	188
	Hapisteki Şair, Kişideki Hükümdar.....	199

ÜÇÜNCÜ KISIM

BİR ARKETİPİN DİRİLİŞİ

ALTI	Sömürgeci Baskı Altında Fars Hükümdarının Yeniden Dirilişi	205
	Trajedi/Facia, Mesnevi yahut Destan	211
	Fars Hükümdarı: Kökleşmiş, Yeniden Dirilmiş	214
	Kusurlu Saplantılar, Taze Başkalaşımalar.....	218
	Fars Hükümdarının Otoportreleri.....	221
	Son Üç İmparatorluk ve Sabık Hükümdarları.....	225
	Sömürgeci Modernitenin Yarı/Kamu Alanları	230
	Saraylardan Kahvehanelere	233
	Metin Taklitçiliği	237
	Fars Hükümdarı'nı Yeniden Esir Etmek	241
	<i>Bir Başka</i> Gece Devriyesi.....	246
YEDİ	Sömürgeci Modernite ve Fars Hükümdarı'nın Başkalaşımı.....	249
	Müellifin Doğuşu.....	252
	Fars Hükümdarı'nın Mümbit Bir Arazide Yeniden Dirilişi	258
	İnkılaplar ve İslahatlar	263
	Köklü Dönüşüm	268
SEKİZ	Fars Hükümdarı'nın Göçmen Kaderi.....	277
	Fars Şehri, Cihan-şehr ve Ütopya.....	279
	Bastırılmışın Dönüşü	283
	Bir Şenlik Olarak Kervan	290
	Klasik-sonrası Faillik için Fars Hükümdarını Geri Getirmek	300

SONUÇ

Fars Cihan-şehri	306
Hükümdar, Kişi ve Dünya	309
İnsan-sonrası Şahsiyete Doğru Değişken Hareket	312
Dünyayı Kasırğa Gibi Dolaşan Bir Fars Emiresi	318
Kinaye Kendini Hatırlıyor	325

KRONOLOJİ

Arketipik/Numunevî Dönem	328
Klasik Dönem	329
Tarihî Dönem	332
Sömürge Dönemi	337
Çağdaş Dönem	340

TEŞEKKÜR	345
----------------	-----

SONNOTLAR	347
-----------------	-----

İNDEKS	377
--------------	-----

GİRİŞ

Fars Hükümdarı Kim- Fars Hükümdarı Ne?

Biz burada sadık bir mümessiliyiz,
Basıp giden bütün Farsların...

Aşil, *Farstar* (MÖ 472)

ANTOINE DE SAINT-EXUPERY’NİN ikonik kitabı *Küçük Prens*’te anlatıcının, akli başında yetişkinlerin nasıl olup da bir fili sindiren boa yılanının şeklini kavrayamadıklarını ve onu zararsız bir şapka sandıklarını anlattığını eminim hatırlarsınız. Okuyacağınız bu kitap da makul birer erişkin olduğunuz bu çağda içinize yerleşmiş çocuğu, klişeye hapsolmuş bir fikri tahayyül etmeye zorlayacak sabırlı bir tersim çabası taşıyor. Hem bu klişe korkutucu olmak bir yana, heyecanlandırarak ve insanlığın geçmişiyile geleceğine doğru bir yolculuğa çıkaracak sizi: Neden ve niçin bize söyleneni yaparız, emirlere itaat ederiz, tahtta yahut Oval Ofis’te oturan birinin onayını ararız, onun iktidarına boyun eğerez, itaat edersek kendimizi daha iyi, etmezsek daha kötü hissederiz - isyan etsek bile, az önce devirdiğimiz prensin yerine bir sonraki adımda bize ne yapacağımızı söyleyecek başka bir prensi oturtmak için acele ederiz.

Burada ortaya koyduğum şekliyle, çeşitli tarihî süreçlerden geçen kadim bir İran enmuzeci olan Fars Hükümdarı’ndan bahsediyor bu kitap; kadim İran’dan Tevrat ve klasik Yunan antikitesine, Ortaçağ Avrupası prenslerine mahsus nasihat-namelere, Rönesans’la ortaya çıkan modern siyasi düşüncede

yeniden beliriş ve oradan koloni-sonrası dönemde bir isyancı, bir peygamber, bir şair ve bir göçebe olarak bir kez daha dirilişine dek uzayıp giden bir modeli ele alıyor. Burada ben bir boayılanının karnındaki beyaz bir fili, yani âdeten Doğu ve Batı arasında bölünmüş insanlığımızın önemli bir kısmına ait siyasî tarihi genişletilmiş bir alan olarak yeniden tahayyüle çalışıyorum.

Kimdir Fars Hükümdarı? Nedir? Nerededir? Bir fikir, ideal bir tip, bir model, siyasî bir teklif, bir siyaset düşünme biçimi, tarihi, kültürü, medeniyeti, etiği, hükmî ahlakı, ahlak felsefesini konuşma tarzıdır Fars Hükümdarı. Bir kişiden çok bir karakter, bir gerçeklikten çok bir fikir, bir fizyonomiden çok bir kişiliktir. Fars Hükümdarı fikrini size, tarihî bir olgu ve hadsî bir araç olarak, renkten renge giren bir bukalemun, muğlak bir gösterge gibi tarihin ortasında ve çevresinde hareket eden bir siyasî düşünce tarzının kinayesi olarak takdim etmek istiyorum. Kadim zamanlardan beri Fars Hükümdarı İranlı, Hintli, Yunanlı, Arap, Ermeni, Moğol ve Türk bir ailenin çocuğu olarak İran'da doğmuş ve orada büyümüştür. Zerdüşt, Hindu, Maniheist, Pagan, Mazdekçi, Yahudi, Hristiyan, Müslüman ve agnostikti Fars Hükümdarı. Zentçe, Pehlevice, Farsça, Sanskritçe, Yunanca, Arapça, Moğolca, Ermenice, Rusça, Türkçe... ve şimdi İngilizce, Fransızca, İspanyolca, Almanca, İtalyanca vs. dilleri konuşuyordu. Resimlerde arz-ı endam eder, şarkılar ve şiirlere katılır, tarihî gerçeklerde yaşar, edebî kurgularda gizlenir, oyunlarda rol alır, balelerde dans eder ve operalarda yeniden belirir. Yunan tiyatrosunda boy gösterir Fars Hükümdarı, Tevrat'ta tazim edilir; İran minyatürlerinde avlanır ve Arap nesrinde, Türk tevârihinde, Ermeni hatıratlarında ve Avrupa nasihatnameleri ve tablolarında edebiyat paralar.

Fars Hükümdarı ilk olarak Yunan asker ve filozofu Xenophon tarafından *Cyropaedia*'da (*Kuruşnâme*) (MÖ 370) nazariyeleştirilmiş ve evvela Yunan tiyatro yazarı Eshilos'un *Persler*'inde (MÖ 472) tasvir edilmişti. Tüm bunlar Fars Hükümdarı'nın Farslar tarafından temsilinden, Zerdüştlerce kutsallaştırılmasından, Hintliler eliyle idealleştirilmesinden,

mukaddes kitaplarda ölümsüzleştirilmesinden -ilk olarak Yahudiler, daha sonra Hristiyanlar ve Müslümanlar tarafından çok sonra gerçekleşmişti. Neredeyse 2.500 yıl önce *Persler*'de Eshilos'un Koro Lideri tarafından ilk kez okunan sözleri tarih boyunca yankılanıp durdu:

Buradayız, sadık birer mümessil olarak
Basıp giden bütün o Farslar nâmına.¹

Nazımdır, nesirdir, siyasettir, felsefi bir tahlildir Fars Hükümdarı; varlığın gayesi üzerine efsanevi bir masaldır. Bir şairdi o, bir peygamber oldu ve tahtına yerleşti; daima arkasına, altına ve ötesine baktı tahtının; her zaman zaten başka bir yerde olan bir istikbale dikilmişti gözleri. Acem Şahzadesi bir Şehriyar, bir Hükümdar, bir Şah, bir Kral, bir Halife, bir Padişah, bir Sultan, bir Emir, bir Sezar'dı; bir isyankâr, devrimci, haydut, bir put-kırıcıydı. Evet, Fars Hükümdarı aynı anda bunların hepsidir ve en ufak bir çelişki yoktur bunda.

Onu hayal edenlerin *öteki-benidir* Fars Hükümdarı; ideal bir proto-tip, bir kendini-yansıtırma, Fars Hükümdarı'nı, Mükemmel İnsan'ı arayanların aynaya akseden suretidir. (Burada nazariyeleştirdiğim ve sahnelediğim şekliyle) bir öznedir, nesnedir yahut boyun eğiş ya da başkaldırıdır Fars Hükümdarı. O mütefekkirin, düşünen insanın ve Fars Hükümdarı düşüncesi-nin bir halitasıdır.

Vaktiyle hükmen bir *cevherdi* Fars Hükümdarı; sonra bölündü ve naklî anlamda ikili bir biçim aldı, nihayet şekillendirici güçleri önünde varlığa büründü ve bir *göçebeye*, karaktere, kişiliğe, duruma, öznelliğe dönüştü. Burada tasavvur ettiğim Fars Hükümdarı figüründe, medeniyetin geniş yelpazesinin özet hâlinde bütün bir seyrini buldum.

Kendini arayan bir Fars'tır Fars Hükümdarı -kendini evrenselleştiren bir öznedir. Kendi iddialarının ferdiyeti (tikelliği) evrensel bir itibara sahiptir, cinsiyetsizleşmiş, androjendir.

Tarihin harp meydanlarını adımlamış, eşkıya gibi dağlara tırmanmıştır Fars Hükümdarı; alicenabâne hükmetmiş, tebaasının

DÖRT

İslam İmparatorluklarının Fars Edebî Menşeleri

Ulu atalarımız adaleti dört temel faziletten biri olarak kabul etmiş ve bu yüzden dünya işlerimiz ve ahiret hayatımızın esasını onun üzerine kurmuşlar. Hz. Peygamber'in hadisinde buyrulduğu gibi, "Yer ve gök adaletle ayakta durur" diye inanmışlar ve kendilerini [Hazret-i Allah'ın Kur'an'daki] "Şüphesiz Allah adaleti ve iyiliği emretmiştir" buyruğunun temsilcileri olarak görmüşler... Fakat bugünlerde muasırlarımızın yaptıklarına bakılırsa, böyle bir tavrın mümkün olan en fena şey olduğu ve adaletin sayısız felakete sebebiyet verebileceği yönünde bir inanışları var ve bunun apaçık delillerini sunuyorlar. Şahlığın (monarşi), hükümdarlığın ve efendi olmanın temelinin aslında şiddet olduğunu, zira birinden korkulmadığı sürece ona itaat edilmeyeceğini, herkesin eşit kabul edileceğini, bütün düzenin bozulacağını ve dolayısıyla hâkim rejimin yapısının çökeceğini savunuyorlar. Eğer birisi, Allah muhafaza, adil olsa ve insanları dövüp öldürmese, bilahare mallarına el koysa, sonra da sarhoş olup insanları tacize ve onlara bağırırmaya başlasa, insanlar ondan korkmayacak ve tebaa da hükümdarlarının emirlerine uymayacaktır.¹

Ubeyd-i Zâkânî (v. 1370), *Ahlâku'l-Eşrâf* (1339-1340)

"İNSANLAR NE ZAMAN VE NEDEN İTAAT EDER? Bu tahakküm hangi derunî gerekçelere ve hangi haricî araçlara dayanır?" Aynı anda hem siyasi, hem psikolojik hem de felsefi olan bu kilit

soru Max Weber tarafından “Meslek Olarak Siyaset [Alm. Politik als Beruf]” (1919) adlı özgün makalesinde sorulmuş ve dünya tarihi boyunca yankılanmış.² Öyle ufuk açııcıdır ki bu soru, neredeyse tarih-dışıdır. Fakat anlamlı olabilmesi için mekâna özgü ve tarihî hâle getirilmek gerekir.

Müslüman imparatorlukların, hilafetlerin, sultanlıkların ve sair bütün küçük ve büyük hanedanlıkların Fars kökenli olması hem fiilî hem de hukuki bir durumdu. İslam’a mahsus siyasi düşünce ve uygulamaları İslam-öncesi Fars kaynaklarına bağlayan iki önemli kurum vardı: *Enderznâme* (nasihat edebiyatı) türü ve siyasi bir makam olan vezaret. Kelime, kavram ve kurum olarak Farsça olduğuna inanılan vezirlik makamı vasıtasıyla, belki de en iyi Abbasî (Arap) ve Selçuklu (Türk) hanedanlarında temsil edildiği şekliyle İslamî hilafet ve saltanat kurumları, yeni İslamî biçimlere bürünmüş Fars imparatorluk monarşisi prototipine/ilk-örneğine dayanıyordu. Şüphesiz, İslam imparatorlukları geniş yelpazesinin siyasi kültürleri Farsî veçheleriyle sınırlı olmadığı gibi, “Fars Hükümdarı” fikrinin söz konusu olduğu mahallî ve kürevî yelpaze de İslam imparatorluklarıyla mahdud değildi. Kuşkusuz, Bizans İmparatorluğu ve Hint, Türk, Moğol ve Araplara mahsus hanedanî uygulamalar, Müslüman imparatorlukların çeşitli aşamalarında eşit derecede önemliydi, nitekim Fars Hükümdarı fikri Hint, Yunan, Roma, Avrupa ve İbrani bağlamlarında da aynı şekilde söz konusuydu. Fakat yine de İslam imparatorluklarının nazari yöntem ve numunevî (arketipik) yol haritaları, ideolojik eklemelenmede İslami oldukları ve kadim hafızalarında İslam-öncesi İranî unsurlar barındırdıkları için müessesesevî kökenlerinde önemli ölçüde Farsî unsurlar içeriyordu. Hacı Nimazülmülk et-Tusî, İmam Muhammed el-Gazalî, Nasırüddin Tusî ve Kâbûs bin Veşmgîr gibi siyaset nazariyecilerinin eserlerinde, siyasetin Fars kökenine yönelik bu temayül oldukça aşikârken, diğerlerinde daha İslamî bir kisveye bürünmüştü. Abbasî sarayında imparatorluk idaresinin bu Farsî biçimi İslam lügatinde serpiliyorken, Moğol (İlhanlı) İmparatorluğu döneminde Cengiz Han’ın *yasası*yla örtüşmüştü.

Öte yandan, Fars (Samani) ve Türk (Gazneli ve Selçuklu) hanedanlarında Firdevsî'nin Şehname'si gibi fütursuz Farsî biçimler almış, ama Şiilerdeki safahatında (Büveyhî ve Fatimîler ve bilahare Safevîler) Hükümdar/İmam'ın karizmatik/büyüleyici hâkimiyetine terfi edilmişti. İslam imparatorluklarının son büyük takımıyıldızı -Osmanlılar, Safevîler/Kaçarlar ve Babürlüler- söz konusu olduğunda, mevzubahis temayül imparatorluk idare biçimleri taslağında müstereken Farsî idi; Firdevsî'nin *Şehname*'si ve İskender mesnevisi (İskendernâme) muhtelif yorumları bu siyasî Farsçılığın temel simgeleri idi.

Aynı perdede üslup değiştirmek maksadıyla, “el-Cüveynî” nisbesiyle tanınan iki meşhur âlim bulunuyor: Biri, Şafii fakih ve kalamcısı, devrinin büyük ulemasından İmamü'l-Haremeyn Abdülmelik el-Cüveynî (1028-1085); diğeri ise, Cengiz İmparatorluğu'nun önemli tarihçisi “Ata” Melik el-Cüveynî (1226-1283). Her iki isim de Fars'tı -fakat biri esas olarak Arapça, diğeri ise Farsça yazıyordu. Her ikisi de -görüşleri taban tabana zıt olsa da- siyasî tahakküm altındaydı. Fakat tarihçinin etkisi, hukukçunun geçici ehemmiyetinden çok daha kalıcıydı. İslam siyasî düşüncesinin fikrî olarak öne çıkarılışı olarak skolastisizmin önemini tam anlamıyla kabul etmemiz gerekiyor; ben de bu kitapta edebî hümanizmin aynı siyasî kültürde yer edinmiş eşit derecede kalıcı ehemmiyeti olduğunu iddia ediyorum. Bu kalıcı geleneği mümkün kılan ve hayata geçiren merkezî idari aygıt, edebî hümanizme meyilli bir kurum olan vezaret makamıydı. Fars Hükümdarının numunevî figürü, bu geniş siyasî kültürün -hem hümanizminin hem de skolastizminin- merkez üssünde yer alıyor. Şimdiki bölümde bunu detaylandıracağım.

Eski ve Gelişen Hikâyeler, Tarihler

Sadeddin Muhammed Avfî (v. 1232 civarı), *Cevâmi'u'l-Hikâyât ve Levâmi'u'r-Rivâyât* isimli eserinde, Fars imparatoru Yezdicerd'in yeni doğan oğlu Behram'ı, esaslı bir Fars Hükümdarı olarak yetiştirdiğini diye Numan adında bir Arap şehzadesine